

KESİŞİMSSELLİK: FEMİNİZMDE KAPSAM GENİŞLEMESİNE DOĞRU

Ceren Avcil*

Öz

Feminizm tarihsel süreçte yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimlerden etkilenerek günümüzde de dönüşüm yaşayan bir düşünce biçimidir. Dünyada farklı kadın hareketlerinin farklı süreçlerde yaşanması feminizmin aktörleri olan kadınların durumunu da farklılaştırmaktadır. Kadın hareketinin geçirmiş olduğu değişim sonucunda farklı kadınlık durumları ortaya çıkmıştır. Kesişimsellik, 1990'lı yıllardan itibaren feminist literatürde üzerinde epeyce konuşulan bir kavram olmaya başlamış, feminizmin farklı kadınlık durumunu göz ardı ettiği eleştirisi ile ortaya çıkararak günümüz kadın hareketlerini etkileyen önemli bir yaklaşım haline gelmiştir. Kavram temel olarak kadınların sahip olduğu farklılıkların birbirinden bağımsız olmadığı, birbirini etkilediği ve birbiriyle bağlantılı olduğu savına dayanır.

Bu çalışmanın amacı, feminizmin tarihsel süreçteki değişimini ele almaktır. Özellikle üçüncü dalga feminist hareket ile görünür olan kesişimsellik kavramı çerçevesinde feminizmde kapsam genişlemesi olup olmadığı sorgulanmaktadır. Çalışma kapsamında ikincil kaynaklardan yararlanılmış, feminist hareketlerin karşılaştırmalı olarak ele alınmasına odaklanılmıştır. Çalışmada özellikle üçüncü dalga kadın hareketiyle birlikte ön plana çıkan kesişimselliğin farklı kimlik, etnisite, sınıf, kültür ve siyasetten kadınları kapsaması bakımından günümüz feminist harekete önemli katkı sunduğu sonucuna varılmaktadır. Kesişimsellik, bir yandan kadınların farklılıklarını görünür kılma, bir yandan da bu farklılıkları içselleştirme rolünü üstlenmektedir. Kesişimselliğin somut bir görünümü olan queer kuram ise farklı kimliklerin tanınması bakımından harekete işlevsellik kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Feminizm, Kadın Hareketleri, Kesişimsellik, Siyah Feminizm, Irk.

INTERSECTIONALITY: TOWARDS A SCOPE EXPANSION IN FEMINISM

Abstract

Feminism is a way of thinking that is undergoing a transformation today, influenced by the political, economic, social, and cultural changes experienced in the historical process. The fact that different women's movements in the world progress through different processes differentiates the position of women as the actors of feminism. The change that affected the women's movement has given way to the emergence of a variety of states of womanhood. Intersectionality has been a widely discussed concept in feminist literature since the 1990s and has become an important approach that affects current women's movements, arising from the criticism that feminism ignores different

states of womanhood. The concept is essentially based on the argument that the differences among women are not independent from each other, but they affect each other and are interconnected.

The aim of this study is to discuss the change in feminism in the historical process. The study questions whether feminism has enjoyed an expansion of scope within the framework of the concept of intersectionality, which became visible specifically through the third-wave feminist movement. The study utilised secondary resources and focused on the comparative analysis of feminist movements. In the study, a conclusion is reached to indicate that intersectionality, which came to the fore with the third-wave women's movement, contributes significantly to today's feminist movement through the inclusion of women from different identities, ethnicities, classes, cultures, and politics. Intersectionality takes on the role of making women's differences visible on the one hand and allowing the movement to internalise such differences on the other. Queer theory, which is a concrete demonstration of intersectionality, has brought functionality to the movement in terms of the recognition of different identities.

Keywords: Feminism, Women's Movements, Intersectionality, Black Feminism, Race.

GİRİŞ

Feminizm dünyada farklı tarihsel süreç ve konjonktür doğrultusunda ortaya çıkmış ve günümüze kadar çeşitli dönüşümler geçirmiştir. Dolayısıyla feminizmin yaşadığı dönüşüm kavrama yönelik tanımlamaların yapılmasını zorlaştırmaktadır. Feminizm üzerine çalışan birçok teorisyen, araştırmacı ve akademisyen tarafından çeşitli tanımlamalar yapılmakta ve kavramın birçok bilim dalı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Nitekim feminizm kadınların eşitlik, özgürlük, ekonomik bağımsızlık, siyasi hak talepleri siyaset bilimi, tarih, hukuk, sosyoloji, ekonomi alanlarıyla doğrudan ilişkilidir.

Feminizm kavramı her ne kadar modern bir kavram olarak algılansa da kadının ezilmesi, sömürülmesi ve ikincil konuma oturtulması tarih kadar eskidir. Dolayısıyla feminizm tarihi, kadınların egemen ataerkil düşünce biçiminden dolayı ötekileştirilmesi ve pasifize edilmesi gerçeğinden hareketle farklı mücadele yöntemleri ve stratejileri geliştirmiştir. Kökenleri ve dinamikleri birbirinden farklı olmakla birlikte feminizm, kadın hareketleri ile birlikte ele alınarak tarihsel dönüşüm yaşamaktadır. “Feminizmin tarihi, kadın hareketlerinin tarihi olarak yazılır”¹. Birinci, ikinci ve üçüncü dalga feminizm veya kadın hareketleri olarak adlandırılan bu dönemler, kadınların eşitlik mücadelelerini görünür kılmakla birlikte farklı etnik köken, dil, ulus ve din aidiyetleri olan kadınların da seslerinin duyurulmasına yönelik kavram ve politikaların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kesişimsellik kavramı son dönemlerinde ortaya çıkan ve kadınlar arasında var olan farklılıkların görünür kılınmasına aracı olan bir kavramdır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren üçüncü dalga kadın hareketinin yaşadığı dönüşüm, kesişimsellik kavramı çerçevesinde siyah kadınların beyaz kadınlara karşı konumunun sorgulanmasını, kadınlar arası farklılıkların tanınmasını ve kadın çalışmalarında bu farklılıkların göz ardı edilmemesi gerektiğini gündeme getirmiştir.

Bu çalışmada, dünyada kadın hareketlerinin tarihsel gelişimi ele alınmış, üçüncü dalga kadın hareketiyle birlikte literatüre yerleşen kesişimsellik kavramına odaklanılmıştır.

¹ Necla Arat, *Feminizmin ABC'si*, 3. Baskı (Ankara: Say Yayınları, 2017), 37.

Kavramın feminist hareketlere bir eleştiri olarak ortaya çıkıp çıkmadığı irdelenerek feminist harekete katkıları analiz edilmiştir.

1. Feminizm Kavramına Teorik Bakış

Feminizm, kadınların sadece kadın oldukları için maruz kaldıkları eşitsiz konumlarını, ırk, sınıf, cinsiyet, dil, din ve ulus aidiyetlerinden dolayı yaşadıkları baskı ve sömürüyü ortaya çıkarmayı ve bunların ortadan kaldırılmasını amaçlayan ideolojik ve özerk bir harekettir. Kadınlar sahip oldukları biyolojik farkların “kültürel yorumlanmasından” ötürü erkekler karşısında ikincil konuma itilmektedir veya çekilmektedirler. Bu gerçeklik, kadınların ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda eşit hak taleplerinin önünü kesmekte, kadın-erkek arasında hiyerarşik bir eşitsizlik durumu oluşturmaktadır.

Feminizm bir yandan kadın-erkek arasındaki eşitsizlik durumunu, bir yandan da “toplumsal cinsiyet hiyerarşisi”ni görünür kılmayı amaçlar². Cinsler arasında var olduğu düşünülen farklılıklar, kadının aleyhine işlemektedir. Ataerkil düşünce biçiminin kadın hakları ve özgürlüğü konularında kadına yönelik ayrımcılığı derinleştirdiği gerçeği karşısında feminizm, bu düşünce yapısıyla mücadele etmeyi, kadın-erkek arasında oluşturulan ayrımcılık politikalarını ortadan kaldırmayı amaçlar. Örneğin, eşit işe eşit ücret, cam-tavan sendromu, siyasette adil temsiliyet, kota uygulaması, şiddetle mücadele vs. Dolayısıyla feminizm temelde kadının özel alan ve kamusal alanda eşit birer yurttaş olarak haklarını talep etme, bunları kullanma mücadelesini verir.

Feminizm kavramına yönelik literatür, feminizmin kadınların eşitsiz konumlarının ortadan kaldırılması noktasında mutabık kalmaktadır. Hooks, *Feminizm Herkes İçindir* adlı eserinde feminizmi “cinsiyetçiliği, cinsiyetçi sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeye çalışan bir hareket” olarak tanımlamaktadır³. Tanımdan da anlaşılacağı üzere, feminizm kadın ve erkek arasında cinsiyetçiliğin bir sorun olduğunu ve bu sorunun ortadan kaldırılması gerektiğini savunur.

Feminizme yönelik başka bir tanım; temelde kadın ve erkekler arasındaki “eşitliğe”, kadınların “eşit hak” taleplerine ve “kadın-erkek arasındaki iktidar ilişkilerini değiştirmeyi amaçlayan siyasal bir akım” şeklindedir⁴. Kadın ve erkekler arasındaki mevcut eşitsiz konumun ortadan kaldırılması ve kadınların erkekler ile eşit birer birey konumuna getirilmesi feminizmin gerçekleştirmeyi hedeflediği temel amaçlarındandır. Feminizmin üzerinde durduğu “eşitlik” anlayışı iki şekildedir: “Ahlaki eşitlik ve erişim eşitliği”. “Ahlaki eşitlik”, geniş anlamda eşitlik olarak tanımlanmış ve kadınların erkekler ile ahlaki bakımdan eşit olduklarını, dolayısıyla kadınların ikincil konumda olmadığını ifade eder. “Erişim eşitliği” ise dar anlamda eşitlik olarak ele alınmış, kadınların eşit bir şekilde kurumların tamamına erişim sağlaması gerektiğini ifade eder⁵.

Mitchell ve Oakley⁶, feminizmi tanımlarken feminizmin içeriğine de vurgu yaparlar:

“Yeni malzemenin keşfedilmesini içerdiği kadar, bir çözümlene yöntemidir de. Yeni yanıtlar getirdiği gibi, yeni sorular da sorar. İlgi odağı, kadımla erkek arasındaki toplumsal farklılık; bu farklılık olgusunun anlamı, nedenleri ve sonuçlarıdır. Bir düşünce sistemi olduğu ölçüde

² Serpil Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, Der. H. Birsen Örs (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 415.

³ Bell Hooks, *Feminizm Herkes İçindir*, 4. Basım (İstanbul: bgst Yayınları, 2016), 9.

⁴ Arat, *Feminizmin ABC'si*, 29.

⁵ Alison Stone, *Feminist Felsefeye Giriş*, trc. Yonca Cingöz, Bilge Tarrısever, 2. Baskı (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019), 287.

⁶ Juliet Mitchell-Ann Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, trc. Fatmagül Bertkay, üçüncü baskı (İstanbul: Pencere Yayınları, 1998), 21.

feminizm, cinsler arasında toplumsal yaşamı belirleyen biyolojik bir karşıtlık olduğunu öne süren ideolojik görüşün aksine, kadın ve erkek arasındaki toplumsal ilişkilerde bir çelişme olduğunu savunur.”

Dolayısıyla feminizm kadın ve erkek arasındaki toplumsal farklılığın kökenlerini, nedenlerini ve sonuçlarını sorgulayarak biyolojik farklılıklardan ziyade toplumsal olarak oluşturulan rollere odaklanır.

Çaha⁷, feminizme yönelik olarak şu tanımlamayı yapar: “Feminizm temelde kadın ile erkek arasındaki iktidar ilişkisini değiştirmeyi amaçlayan siyasi bir harekettir. Kadın-erkek arasındaki ilişkiyi aile, eğitim, iş dünyası, siyasi hayat, kültür ve tarihe kadar geniş bir yelpaze içinde sorgular.”

Feminizm temel özne olarak kadını ele alır ve kadını ataerkil, baskıcı düzen karşısında korumayı amaçlar. “Feminizm kadınların kendilerini baskı altına alan düzeni algılama, politik olarak tanımlama ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirmesidir”⁸. Feminizm bir yandan kadının içinde bulunduğu durumun farkına varmasını sağlarken bir yandan da kadının bu durumunu değiştirmesine yönelik bilinçlenmesine ön ayak olur.

Feminizm temel olarak kadınların içinde buldukları durumun değişmesini amaçlar. Bu yönüyle feminizm kadınların yaşamlarının değişmesine yönelik “politik ve pratik önlemleri organize eden, kampanyalar ve eylemler düzenleyen, ayrımcılık ve kötü koşulların ortadan kalkmasına yönelik müttefikler kazanmaya çalışan” toplumsal bir hareket olarak tanımlanabilir⁹.

Feminizme yönelik yapılan tanımlamalardan da görüldüğü gibi kavram üzerinde tek bir tanım yapılması oldukça zordur. Ramazanoğlu¹⁰, feminizme yönelik tek ve ortak bir tanım yapmanın zorluğuna dikkat çekerek bu zorluğun kadınların cinsler arasında yaşadıkları ilişkileri anlatan teorilerden ve kadın deneyimlerinin niteliğinden kaynaklanan çelişkilerden kaynaklandığını ifade eder.

Feminizme yönelik tanımlamalar genel olarak kadınların ataerkil düzene karşı konumunu sorgulayan, bu konumu değiştirmeyi hedefleyen stratejileri izleyen ve kadının erkekler karşısında uğradıkları ayrımcılık politikalarını ortadan kaldırılmasına çabalayan bir hareket olduğuna yöneliktir.

2. Feminizmin Tarihsel Gelişimi

Feminizmin tarihsel gelişimine yönelik farklı görüşler dile getirilmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan ekonomik, politik, sosyal ve siyasal hareketler feminizmin ortaya çıkışında ve farklılaşmasında başat rol oynamışlardır. Feminizmin dalgalar halinde gelişiminin dönemlendirilmesinin temelinde; kadınların eşitlik ve özgürlük başta olmak üzere sosyal ve siyasal hak taleplerinin biçimi etkili olmuştur. Nihayet feminizm tarihinin “birinci dalga (19. yüzyıl)”, “ikinci dalga (20. yüzyılın son çeyreği)” ve “üçüncü dalga (20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başı)” olarak sınıflandırılması genel olarak kabul görmekle birlikte bu sınıflandırma sorunlu olarak değerlendirilmektedir. Birinci ve ikinci dalga işlevsel iken üçüncü ve 2008 yılında başladığı varsayılan dördüncü dalgaların varlığı bu sınıflandırmada dalgalar kavramının kullanımına uygun

⁷ Ömer Çaha, *Sivil Kadın*, 4. Baskı (Ankara: Savaş Yayınevi, 2017), 43.

⁸ Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, 416.

⁹ Gisela Notz, *Feminizm*, trc. Sinem Derya Çetinkaya, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012), 10.

¹⁰ Caroline Ramazanoğlu, *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, trc. Mefkure Bayatlı, (İstanbul: Pencere Yayınları, 1998), 27.

düşmemektedir¹¹. Nitekim Nicholson 2010 yılında yazdığı *Feminism in "Waves": Useful Metaphor or Not?* adlı çalışmasında dalga kavramının yanıltıcı bir “metafor” olduğunu ifade etmiştir. 1960’lı yıllarda feministlerin hareketlerini “ikinci dalga” olarak tanımlamaları oldukça faydalı olmuştur. “Dalga” kavramı insanlara mevcut kadın hareketi ve kadınların kurtuluşu hareketinin saygın bir geçmişi olduğunu hatırlatması bakımından önemliydi. Esasında bu hareketler tarihsel sapma değil, uzun bir aktivizm geleneğinin parçasıydı. 1960’lı yılların sonu ve 1970’li yılların başında feministlerin Amerika tarihini yeniden yazmaya başlamalarıyla ABD’de oy hakkının da içinde yer aldığı yeni anlayışlar ABD feminizminin ilk dalgası ve 1960’ların hareketine ikinci dalga atıfta bulunarak, oy hakkı hareketinin anlamı genişletildi. Böylece dalga metaforu, hem 1960’ların hareketini tarihsel bir sapkınlıktan başka bir şey olarak gösterdi hem de on dokuzuncu yüzyıl hareketini çoğumuza öğretildiğinden çok daha büyük ve tarihsel olarak daha önemli olarak çerçeveledi. “Dalga metaforu” bu haliyle işlevselliğini yitirmiş ve tarihsel olarak yanıltıcı olan ve siyasi açıdan yararlı olmayan önemli bir metaforik çıkarım içine yerleştirme eğilimine girmiştir. Özetle, dalga metaforu, Birleşik Devletler tarihindeki cinsiyet aktivizminin büyük ölçüde bir fikir dizisi etrafında birleştiği ve bu fikirlerin feminizm olarak adlandırılabilceği fikrini öne sürmektedir¹².

Kuşkusuz feminist hareketlerin tarihi, kadınların erkekler kadar liyakat sahibi olduğu, kadınların ataerkil iktidar tarafından doğallaştırılan ve pasifize edilen konumunun açığa çıkarılması, kadınlar arası işbirliklerinin oluşturulması, ayrıca kadınlar arasında mevcut farklılıkların da ortaya çıkarılmasına imkân sağlayan esnek bir araç olmuştur¹³. Feminist hareketlerde son dönemlerde ortaya çıkan yeni yaklaşımlar hareketin niteliğinin de değişmesinin önünü açmıştır.

2.2. Birinci Dalga Feminist Hareket

Birinci dalga feminist hareket 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarını kapsar. Feminizmin ortaya çıkışı 17. yüzyıla dayandırılmakla birlikte sanayileşme, aydınlanma ve Fransız Devrimi ile birlikte feminizmin bir hareket olarak ortaya çıktığı kabul gören bir anlayıştır.

Doğal hakları savunan teorisyenler eşitlik ve özgürlük ilkelerini savunmakta, rasyonel insan kavramını ön plana çıkarmaktaydılar. Liberal devlet anlayışının somut görünümünü kazanan toplumsal sözleşme dahi cinsler arasındaki var olan farklılıkların “doğal”lığını pekiştiren rol oynamıştır. “Liberal devlet, tarihsel olarak, yerleşik hiyerarşileri sorgulayan demokratik devrimci mücadeleler ile feodal devletin yerini almış olsa bile, kadınların insan haklarını ortaçağların karanlığında bırakmayı yeğlemiştir”¹⁴. Dolayısıyla evrensel bir insan hakları söyleminin birey olarak erkeği baz aldığı, kamusal ve özel alanın kadın-erkek arasında eşitsiz hiyerarşiyi derinleştirecek şekilde kurgulandığı görülür. Kadın özel alan içine hapsedilmiş, kadını erkeğe bağımlı gören anlayış sürdürülmüş, haklar ve özgürlükler burjuva erkekler için düşünülmüştür¹⁵. Özel alan liberal düşüncede “ev alanı” ayırımına tekabül etmekte ve kadınların “cins olarak” kamunun dışında tutulduğu alandır. Kadınlar özel alanda bir yandan ev işleri,

¹¹ Josephine Donovan, *Feminist Teori*, trc. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan, 11. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 14-15.

¹² Linda Nicholson, “Feminism in "Waves": Useful Metaphor or Not?”, *New Politics*, Vol. XII, No. 4 (2010): 1-2.

¹³ Joan W. Scott, *Feminist Tarihin Peşinde*, der. Fahriye Dinçer, Özlem Aslan, (İstanbul: bgst Yayınları, 2013), 210-211.

¹⁴ Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, 6. Basım (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 40.

¹⁵ Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, 438.

çocuk bakımı vb. faaliyetlere kanalize edilirken diğer yandan politika”nın yani “kamusal olanın” dışında bırakılmaktadır¹⁶.

17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmeler kadınların da “birey” olarak eşit hakları talep etmelerini hızlandıran süreci başlatmıştır. Endüstrileşme ile birlikte kadının erkekler gibi kamusal alana çıkarak çalışma hayatına katılmaları, başta eğitim olmak üzere kamusal hizmetlerden eşit yararlanma talepleri gündeme gelmiştir. Ancak 1789 yılında Fransız Devrimi ile birlikte esmeye başlayan eşitlik, adalet ve özgürlük havasının kadınları çok da kapsamadığı görülmektedir. Sanayileşme ile birlikte kadının iş hayatına entegre olma beklentisi ile kendisine atfedilen geleneksel ev içi işler arasındaki uyumsuz, liberal devlet anlayışı çerçevesinde oluşturulan özel alan-kamusal alan ayrımı kadınların hak taleplerini artırmıştır¹⁷. Devrim ile birlikte idealize edilen eşitlik ve özgürlük kavramlarının kadınları kapsamadığı bizzat kadınlar tarafından fark edilmiştir¹⁸.

Mitchell¹⁹, “eşitlik” kavramının 17. yüzyıl İngiltere toplumunda ortaya çıkışı ile feminizmin ortaya çıkış süreçlerinin birbirine paralel olduğunu savunur. Buna göre önce İngiltere’de feodalizmin bitmesi ve sonrasında kapitalizm sürecinin başlaması, 18. yüzyılda ise aydınlanma ve Fransız Devrimi ile birlikte feminizm daha çok orta sınıftan oluşan kadınların eşitlik talepleri ile ortaya çıkmıştır. Esasında ortaya çıkan yeni burjuva erkek sınıfına karşı kadınlar neden eşitlik ve özgürlük taleplerinin dışarıda bırakıldığını sorguluyorlardı.

1792 yılında Mary Wollstonecraft tarafından yazılan *Kadın Haklarının Savunusu (A Vindication of the Rights of Woman)* adlı eser, feminizmin tarihine yönelik önemli ilk çalışmadır^{20 21}. Wollstonecraft eserinde kadınların insan haklarına vurgu yaparak kadınlar için doğal olarak kurgulanan ev içi yükümlülüklerin doğal olmadığını, kadınların erkekler gibi eğitim hakkından eşit bir şekilde yararlanmaları gerektiğini vurgular²².

Wollstonecraft’ın eserinde kadınların durumunu ifade eden en önemli husus; “kadınları daha aşağı toplumsal varlıklar haline sokmanın kadınlara ve dolayısıyla topluma verdiği zararın sürekli bir çözümlenmesinin yapılmasıdır”²³.

Wollstonecraft esasında kitabında Rousseau’ya cevap niteliğinde ifadeler kullanmaktadır.

“...Rousseau, bir kadının hiçbir koşulda kendisini bağımsız hissetmesine izin verilmemesi gerektiğini söylüyor; onun görüşüne göre, kadın *doğal* kurnazlığını kullansın diye, korkutularak yönetilmeli ve erkek ne zaman rahatlamak istese, ona *tatlı* bir arkadaşlık sunacak alımlı bir nesne olsun diye, koket bir köleye dönüştürülmeli. Rousseau, doğaya dayanarak geliştirdiğini iddia ettiği savlarını daha da ileri götürür ve tüm erdemlerin temelini oluşturan doğruluk ile cesaretin yayılmasında belli sınırlar

¹⁶ Aksu Bora, “Kamusal Alan Sahiden “Kamusal” mı?”, Meral Özbek (Ed.). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 2004.

¹⁷ Ömer Çaha, “Feminizm ve Sivil Toplum”, Birikim Dergisi. 59. Sayı (1994):81.

¹⁸ Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, 417.

¹⁹ Juliet Mitchell, “Kadın ve Eşitlik”, *Kadın ve Eşitlik*, trc. Fatmagül Berktaş, Üçüncü baskı. (İstanbul: Pencere Yayınları, 1998), 31-32.

²⁰ Donovan, *Feminist Teori*, 21.

²¹ Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 4. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 36.

²² Hale Kolay, “Kadın Hareketlerinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları”, *EMO Kadın Bülteni*. 3.Sayı (2015): 5.

²³ Mitchell-Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 37.

gözetilmesi gerektiğini, çünkü kadınlar söz konusu olduğunda yılmaz bir şekilde verilmesi gereken erdem in itaat olduğunu söyler.

Ne saçmalık! Gurur ve haz merakının insanların üstüne örttüğü sis tabakasını dağıtacak kararlılığa ve zihinsel güce sahip bir büyük adam ne zaman gelecek? Kadınlar gerçekten de doğaları gereği erkeklerden aşağı olsalar dahi, kadınlarla erkeklerin erdemleri derece açısından olmasa da nitelik açısından aynı olmalıdır; aksi takdirde erdem göreceli bir değer olurdu. Durum bu olmadığına göre, kadınlarla erkeklerin yönetimi de aynı ilkelere dayanmalı, aynı amacı gözetmelidir”²⁴.

Wollstonecraft’ın kadınlara yönelik dile getirdiği hak talepleri, liberal düşünce geleneğine yönelik ciddi bir başkaldırı olarak değerlendirilebilir. Nitekim toplumsal hiyerarşik düşünceyi tersine çevirecek şekilde kadınların birey olarak erkekler ile başta eğitim olmak üzere eşitlik çerçevesinde haklarını talep etmek dönemin geleneksel yapısını altüst edecek radikal bir çıkıştır²⁵.

Doğal haklar teorisini savunan feministler, kadınların erkekler gibi birer “birey” olduklarını öne sürmekteydiler. Nitekim bu kuramın fikirlerinin somut bir biçimde uyarıldığı ilk girişim, Elisabeth Cady Stanton’ın yazdığı ve 19-20 Temmuz 1848 yılında Seneca Falls’de yayınlanan Declaration of Sentiments (Duygular Bildirgesi)’dir. Söz konusu bildiri 100 kadın ve erkek tarafından imzalanmış ve neredeyse Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi üzerine oturtulmuştur. Bildiride, kadınların o zamana kadar mahrum bırakıldıkları kamusal hizmetlere girişlerinin ihlallerine son verilmesi, oy hakkı ve eğitim haklarından yararlanmaları gerektiği vurgulanır²⁶.

Birinci dalga feminist hareket Avrupa’nın diğer ülkelerinde farklı mücadele yöntemleriyle ortaya çıkmıştır. Fransa’da aydın Marquis de Condorcet 1790’da *Kadınların Tam Yurttaşlığı Kabulü* adlı çalışmasında; kadınlar için eşit haklar ile birlikte eşit eğitim talep edilmiştir²⁷. Almanya’da Bebel 1883 yılında yazdığı *Women under Socialism* adlı eserinde kadınlara eşit haklar tanınmasını ve bunun ancak sosyalizm ile gerçekleşeceğini ifade etmiştir²⁸. Bebel, burjuva kadın hareketinin kadın ve erkekler arasında eşitlik sağlama amacına karşı çıkarak asıl çözümün bir cinsi diğerine muhtaç kılan yapının ortadan kaldırılması olduğunu ifade eder. Bebel’e göre kadın sorunu ancak sosyalist cephede yer almak ile çözülecektir. Toplumsal eşitlik ve bağımsızlık her iki cins için sağlanamadığı sürece kurtuluş da olmayacaktır³⁰. Rusya’da 1917 Bolşevik Devrimi’nde kadınlar devrimin ön saflarında yer alarak kadınların özgürleşmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde ön plana çıkan düşünürlerden olan Aleksandra Kollontai³¹, kadın-erkek arasındaki eşitsiz ilişkiyi sorgulamış, kadınların aile ve evlilik yaşamlarındaki uyumsuzluklara dikkatleri çekmiştir. Kollontai, kadın sorununun kapitalizm ortadan kaldırılmadıkça çözülemeyeceğini vurgulamıştır.

²⁴ Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi*, trc. Deniz Hakyemez, VII. Basım (İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2020), 39-40.

²⁵ Zekiye Demir, *Modern ve Postmodern Feminizm*, 2. Baskı (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 48.

²⁶ Donovan, *Feminist Teori*, 20-30.

²⁷ Arat, *Feminizmin ABC’si*, 39-40.

²⁸ Çakır, “Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, 429.

²⁹ Arat, *Feminizmin ABC’si*, 43-44.

³⁰ August Bebel, *Kadın ve Sosyalizm*, trc. Sabiha Sertel-Sevinç Altınçekiç, (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 22.

³¹ Aleksandra Kollontai, *Toplumsal Gelişimde Kadının Konumu*, trc. M.Ali İnci, (İstanbul: İnter Yayınları, 2000), 178-179.

Genel olarak bakıldığında birinci dalga feminist hareket kadınların eşitliği söylemi üzerinden hareket etmiştir. Başta eğitim olmak üzere kadınlara oy hakkı, kamusal hizmetlere giriş hakkı, kadınların erkekler gibi birey olarak tanımlanması bu dönemin ön plana çıkan temel talepleridir.

2.3. İkinci Dalga Feminist Hareket

Birinci dalga feminist hareket “eşitlik” düşüncesi üzerine kurulu iken ikinci dalga feminist hareket “farklılıklar” temelinde kurulmuştur. Nitekim feminizmin “eşitlik ve farklılık” ikilemi, ikinci dalga hareketin ortaya çıkışındaki radikalliğin iki kutbu arasında parçalanmaktadır³². 1960’lı yıllardan itibaren kadının kurtuluşu temelinde hareket eden feminist gruplar farklı söylem ve amaçlar çerçevesinde mücadele etmeye başlamışlardır. Daha önce kadınların eşitliği temelinde hak talebinde bulunan kadınlar, o zamana kadar ihmal edilen farklı kadınlık durumlarını gündeme getirmişlerdir. Kadınların erkekler ile eşitlikleri yasa önünde sağlanmış olsa bile hayat deneyimleri ve pratiklerinin erkeklerden farklı olduğu, bu durumun biyolojik cinsiyete göre olmadığı ve esasen ataerkil sistemin yaratmış olduğu normlardan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Kadınlar kendilerini kuşatan bu gerçekliğin farkına vararak seslerini farklı yollarla duyurmaya çalışmışlardır. Bilinç yükseltme faaliyetleri başta olmak üzere feminist oyun ve tiyatrolar, müzik toplulukları, kadın eserleri kütüphaneleri ile kadın hareketine hız kazandırmışlardır^{33 34 35}. Dolayısıyla ikinci dalga feminist harekette hak talep etme mücadelesinde strateji değişikliğine de gidilmiştir.

İkinci dalga feminist hareket “kadının iş hayatında erkek ile aynı haklara sahip olması, kamusal alanda görünürlüğünün artması; çocuk bakımı, aile ile ilgilenme gibi temel özel alan “görevlerinden” ayrılarak kendisini gösterebilmesine yönelik “bilinç yükseltme” faaliyetlerini kapsamaktadır³⁶. “Bilinç yükseltme” yöntemi, feminist kuramı diğer ideolojik yöntemlerden ayıran en önemli araç olarak karşımıza çıkmaktadır. “...Bilinç yükseltme, kadınların toplumsal tecrübesinin anlamını, yaşam devam ederken, kolektif ve eleştirel biçimde yeniden şekillendirmektir³⁷. Bilinç yükseltme, kadının içinde bulunduğu tahakküm ve ezilmeyi anlama, ataerkil yapının nasıl kurumsallaştırıldığını ve varlığının devam ettirildiğini anlama, en önemlisi de kadınların gündelik yaşamlarında erkek egemenliği ve cinsiyeti karşısında nasıl ezildiklerini ve zulme uğradıklarını anlamının yolu olmuştur³⁸.

İkinci dalga feminist hareketin önemli özelliklerinden birisi, ilk kez toplumsal cinsiyet (*gender*) kavramını ele almasıdır. Simone de Beauvoir’ın yazdığı “İkinci Cins” kitabı, ikinci dalga feminist harekete damga vuran önemli bir çalışmadır. Kitabında “Kadın doğulmaz; kadın olunur” (de Beauvoir, 1993) ifadesini kullanan de Beauvoir, “kadınla erkek arasındaki cinsiyet temelli farklılık ve beraberinde gelen patriarkal yaklaşımlardan uzaklaşabilmeyi hedef almıştır”.

³²Gülner Acar Savran, *Kadın Emek Tarihi: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2019), 185.

³³ Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”. *Akademik Hassasiyetler*. Cilt 3. Sayı 5 (2016):169-170.

³⁴ Kolay, “Kadın Hareketlerinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları”, 8.

³⁵ Çaha, *Sivil Kadın*, 44.

³⁶ Bilge Durutürk, “Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme”. *Bilgi* 20, [2]. (2018): 77.

³⁷ Catharine A. MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, trc. Türkan Yöney-Sabir Yücesoy, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 105.

³⁸ Hooks, *Feminizm Herkes İçindir*, 19.

Simone de Beauvoir kitabında kadının durumuna “varoluşçu etik perspektif” ile yaklaşır. Varoluşçu feminizmin öncüsü olan De Beauvoir, biyoloji, psikoloji ile tarihsel materyalizmin kadın sorununu çözmekte yetersiz olduğunu dile getirmektedir. Ona göre bu yaklaşımlar insanların doğuştan gelen özü fikrine dayanmakta ve kadınların kurtuluşu önünde engeller oluşturmaktadır. Oysa yapılacak şey, özcü yaklaşımı bir kenara bırakarak kadının “kendi başına varlık” ve “başkaları için varlık” tutumu arasında bir yere koymaktan ziyade kadının “kendi için varlık” olduğunu ortaya koymak gerekir³⁹. Buna göre insan yaşamı boyunca üreterek, icat ederek hayata anlam kazandırır. Sadece üremekle değil, “ürettiğimiz sürece insan oluruz”. İnsan sürekli mücadele içerisine girerek kendini özgürleştirme amacını güder. Bu mücadeleden uzak kalanlar hata yapmaktadır ve bu insanlar mücadele özgürlüğünden yoksun olduğu için ezilir. De Beauvoir, kadının bu haktan yoksun kalmış olmasını, kadının tarih boyunca yaşadığı trajedisi olarak görür. Dolayısıyla bu durum “ben” ve “öteki” ikiliğini yaratır ve kadın erkek karşısında daima “öteki” olarak var olur^{40 41}. De Beauvoir’a göre kadın, erkek tarafından “öteki” olarak algılanmaktadır. “Varoluşçu feminizm, kadının toplumsal kurumlar ve kurallardan bağımsız bir şekilde ortaya koyduğu öz iradesinden ibarettir⁴²”. Görüşlerini varoluşçu feminizm çerçevesinde ifade eden De Beauvoir, kadınların karşı karşıya kaldığı “ben” ve “öteki” ikiliğinin sadece siyaset, iktisat gibi alanlarda değil, aynı zamanda “sanat ve edebiyat gibi üstyapı kurumlarında da ikincil konumda olduğunu belirtmiş, edebiyatın kadının susturulmasına, dışlanmasına, “öteki” olarak kurgulanmasına yaptığı katkıları saptamıştır⁴³.

İkinci dalga feminist hareket ile birlikte söylem, eleştiri ve politika tutumu bakımından farklı feminizmlerin ortaya çıktığı görülür. Radikal feministler bu dönemde “kişisel olanın politik olduğu”nu savunur. “Kişisel olan politiktir” söylemi temelde aile içinde patriyarka düşüncesinin uzantısıdır ve aile içinde gerçekleşen ilişkiler bu düşüncenin boyutlarını taşır⁴⁴. Kadınlar kendilerini baskı altına alan bir sınıf olarak görmeli ve tüm mücadelelerini kendilerine karşı baskı uygulayan erkeklere yöneltmelidir⁴⁵.

İkinci dalga feminist hareket içinde yeşeren sosyalist ve Marksist feminizm de kadın sorununa farklı bakış açıları getirmişlerdir. Sosyalist feminizm, kadınlara eşit hak ve fırsatların verilmesi halinde bile kadınların özgürleşemeyeceğini savunur. Sosyalist feministlere göre kadın ve erkekler arasındaki eşitsizliklerin temelinde toplumsal ve ekonomik yapı yatmaktadır ve kadınların kurtuluşu topyekûn bir “toplumsal devrim”i gerektirir. Kadınların ev içi işlerle ve çocuk bakımıyla ilgilenmeleri kapitalizmin sürekliliğini sağlamaktadır⁴⁶. Marksist feministler ise liberal teorinin öne sürdüğü eşitliğe karşı çıkarak kadın-erkek arasındaki eşitsiz ilişkinin nedeni olarak kapitalizmi görmektedirler. Kadınların bu sistemden kurtuluşunun yolu sosyalizme geçiştir. Kadınlar ancak bu şekilde erkekler ile eşit olup ekonomik olarak özgürleşeceklerdir⁴⁷. Görüldüğü üzere sosyalist ve Marksist feministler, kadın-erkek eşitliği söylemine karşı

³⁹ Demir, *Modern ve Postmodern Feminizm*, 94-97.

⁴⁰ Mitchell-Oakley, *Kadın ve Eşitlik*, 199-200.

⁴¹ Arat, *Feminizmin ABC’si*, 74.

⁴² Sait Yıldırım, “The Importance of Women's Experience in Feminist Studies: The Case of Simone de Beauvoir”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(1) (2019):145–150.

⁴³ Beyhan Uygun Aytemiz, “Toplumsal Cinsiyet ve Edebiyat”. *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 61-80.

⁴⁴ Demir, *Modern ve Postmodern Feminizm*, 69.

⁴⁵ Nazife Şişman, *“Emanet”ten “Mülk”e: Kadın, Beden, Siyaset*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 44.

⁴⁶ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, trc. Levent Köker, (Ankara: BB101 Yayınları, 2019), 276-277.

⁴⁷ Demir, *Modern ve Postmodern Feminizm*, 56-57.

çıkarak sistem değişikliğini zorunlu görmektedirler. Kapitalizm sadece bir ekonomik sistem değil, aynı zamanda ataerkil yapıyı, kadının ezilmişliğini ve sömürülmüşlüğü devamlı ettiren bir sistemdir. Radikal feministler kadınların ezilmişliğinin nedenini ataerkillikte ararken sosyalist ve Marksist feministler bunun sebebi olarak kapitalizmi görmektedirler.

“Kız kardeşlik” kavramı ikinci dalga feminist harekette ön plana çıkan bir diğer konudur. Radikal feminist örgütlenmede “kız kardeşlik”, örgütlenmenin en önemli aracıdır. “Kız kardeşlik” kavramı, kişisel deneyimin değerinin ve statüsünün yeniden tanımlanmasını içerir. Kişisel olan, siyasal olana dönüşür; yani kadınların ezilmesi olgusunun, özel deneyimlerin anlatılması aracılığıyla çözümlenebileceği düşünülür. Erkek egemen kültürde, özel yaşam ile kamusal yaşam arasındaki bölünme ve erkeğin kamusal olan ile kadının ise özel ve kişisel olan ile özdeşleştirilmesi yoluyla, kişisel olan alçaltılır. İşte bu yüzden, kendi kişisel deneyimleri ile başka kadınların kişisel deneyimleri arasındaki benzerlikleri keşfetmek ve yaşamlarının bu yönlerini kamusal (siyasal) bakımdan önemli bir duruma yükseltmek, kadınlar açısından siyasal bir eylemdir ve dönemin “kişisel olan politiktir” sloganının çıkış noktası budur⁴⁸.

“Kız kardeşlik” 1960’larda kadın hareketinin birleştirici olmasında önemli rol oynarken kavrama gelen eleştiriler de söz konusudur. Mitchell⁴⁹, deneyim aktarımı yöntemine ve “kız kardeşlik” temelindeki birlikteliğe eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir. Yazar, kişisel deneyim aktarımı ile “kız kardeşlik” kavramlarının yüceltilmesinin kendini tekrar eden bir yapı olduğunu ileri sürer. “...Bir başlangıç noktası olarak yararlıdır ama, bunun ötesinde aynı derecede önemli bir diğer noktadan uzaklaşılmasına hizmet ederler. Bu, belki bir görünümün tanımlayıcı coğrafyasının ortaya konmasına benzer; harita yapımının belli bir noktada artık arazide dolaşmak yerine çizim tahtasını çıkarıp çalışmak gerekir. Siyasal çalışma daima belli bir düzeyde kişisel yaşamlarla ilgili olsa bile, artık çizim tahtasını çıkarmanın zamanının geldiği kanısındayız”.

İkinci dalga feminist hareket, birinci dalga feminizmin “eşitlik” söylemine karşı “farklılık” politikası ile ortaya çıkmıştır. Hareketin çıkış noktasında kadınların sırf kadın oldukları için erkek karşısındaki konumu sorgulanmış, kadın ve erkeğin birbirinden farklı olduğu görüşü hakim olmuştur. Kadının ezilmişliğine ve sömürülmüşlüğüne yönelik teoriden pratiğe yönelik deneyim aktarımları ile kadınların birlikte mücadelesini ele alan “kız kardeşlik” düşüncesi hareketin temel sacayaklarını oluşturmaktadır. Bu dönemde feminizm her ne kadar “farklı feminizmler”⁵⁰ ile bölünmüş veya çeşitlenmiş olsa da kadınların farklılığının uluslararası alanda da görünür ve tanınır olmasına ön ayak olmuştur.

2.4.Üçüncü Dalga Feminist Hareket

Ortaya çıkışı 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başına tekabül eden üçüncü dalga feminist hareket, ikinci dalga feminist hareketin “tekilliği”ne karşı olarak gelişmiştir. Dönemsel olarak ikinci ve üçüncü dalga feminist hareketleri birbirinden keskin bir biçimde

⁴⁸ Fatmagül Berktaş, “Feminist Teoride Açılımlar”, Yıldız Ecevit – Nadide Karkıner (Ed.). *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*. 2. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.

⁴⁹ Mitchell, “Kadın ve Eşitlik”, 19-20.

⁵⁰ Aksu Bora, *Feminizm Kendi Arasında*, (Ankara: Ayizi Yayınları, 2011), 19.

ayırarak bu noktada çok doğru olmayacaktır. Nitekim ikinci dalga feminist hareketin, kadınların erkeklerden farklı olduğuna vurgu yapmasının eksik kalan yönü vardı: Kadınların kendi içindeki farklılıkları ne olacaktı? “1970’li yıllarda siyah işçi sınıfından kadınların beyaz kadınların feminizmine karşı çıkışı ile siyah kadınların ve üçüncü dünya kadınlarının mücadeleleri görünür olmuş, kadınlar arasındaki farklılık ekseninde feminizm kimlik siyasetine doğru yön değiştirmiştir. Nitekim 1970’lerin sonunda kadınlar arasındaki eşitsizliklerle ilgili kuramsal gelişmeler üçüncü dalga feminizmi iyi yönde beslemiştir”⁵¹.

Feminizm 21.yüzyılın sonunda postmodernizmin ve çokkültürlülüğün benimsediği “fark” vurgusuyla birlikte kadınlar arasındaki ırk, sınıf, etnisite ve cinsellik farklılıklarına odaklanmıştır⁵². Etnik köken, ırk, milliyet ekseninde kadınlar arasında bölünmelerin olduğunu dile getiren siyah ve üçüncü dünyalı kadınların bu karşı çıkışları, feminizmin yeni bir teori ve uygulamayı yeniden ortaya koymasını ve kadınların kimlik, ırk, milliyet nedeniyle baskılanan durumlarını yeniden kavramsallaştırmalarını gerektirmiştir. Özellikle Kuzey Avrupa ve Amerika’daki siyah ve etnik azınlıklar ile üçüncü dünya kadınlarının eleştirileri, feminist kuramda ve pratikte farklı baskı deneyimlerinin odak noktasına alınmasına zorlamıştır⁵⁴.

Üçüncü dalga feminist hareket, temel olarak birinci ve ikinci dalga feminist hareketlerin teori ve politika olarak ele almadığı, ancak kadınların kendi öz farklılıklarını ortaya koyan aidiyetlerin görünmez kılınması tepkisiyle doğmuştur. Üçüncü dalga feminist hareket, önceki hareketlerin aksine kadınların erkekler ile değil, kendi aralarında tartıştığı bir hareket olarak doğmuştur. Burada asıl sorgulanan, tarihsel süreçte kadını kültürel ve tarihi süreçten bağımsız olarak ele alan ve soyutlayan kadın hareketinin kendisidir⁵⁵.

Literatürde üçüncü dalga feminist hareket, “siyah kadın hareketi”, “siyah feminizm” olarak ifade edilmektedir. Springer⁵⁶, *Third Wave Black Feminism?* adlı makalesinde üçüncü dalga feminizm teriminin bilindiği şekliyle yeni feministleri işaret ettiğini ifade eder. Springer, üçüncü dalga feminist hareketin Rebecca Walker’ın 1992 yılında kurmuş olduğu Üçüncü Dalga Vakfı’nın aynı yıl Özgürlük Yazı şeklinde bir seçmen kaydı kampanyası düzenlemesi ile toplum ve en azından sol bilinçte yerini aldığını vurgular. Springer, kadın hareketleri için kullanılan dalga modelinin siyah kadınların kadın hareketi tarihinden ve feminist kuramlaştırmadan dışlanmasını sürdürdüğünü, ancak bu modelin kadın hareketinin tarihini ve geleceğini inceleme şekline oldukça gömülü olduğu için iç eleştiriye yararlı olmaya devam ettiğini belirtir. Springer’a göre bu model, tarihsel olarak ve bugün kullanıldığı için fazlasıyla durağandır. Dolayısıyla, dalga modelinin geniş bir yelpazedeki kadınların ihtiyaçlarına hizmet etmesi için cinsiyete dayalı şiddetin beyaz olmayan kadınları da içermesi gerekir.

⁵¹ Pınar Sarıgöl, *Kesişimsellik Teorisi Bağlamında Kadın Deneyimleri: Almanya’daki Türkiyeli Göçmen Kadınlar* (Yüksek Lisans Tezi/Ankara Üniversitesi, 2013), 16.

⁵² Donovan, *Feminist Teori*, 349.

⁵³ Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, 171-172.

⁵⁴ Ramazanoğlu, *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*, 175.

⁵⁵ Çaha, *Sivil Kadın*, 357.

⁵⁶ Kimberly Springer, “Third Wave Black Feminism?” *Signs*, Vol. 27.No. 4 (2002): 1059-1082.

Su-lin Yu⁵⁷, *Across East and West: Third Wave Feminism as a Traveling Theory* adlı çalışmasında, üçüncü dalga feminizmin 1990'lı yıllarda nasıl daha fazla görünür hale gelen bir fenomen olduğu üzerinde durur. Buna göre üçüncü dalga feminist hareketin ortaya çıkışı, bizlere bilgi üretimi bağlamında yeniden düşünme fırsatı ve feminist çalışmalarımızı yayma ortamları sunmaktadır. ABD kökenli olarak ortaya çıkan üçüncü dalga feminist hareket, farklı uygulama topluluklarında ve kültürel yerlerde dolaşmıştır.

Üçüncü dalga kadın hareketiyle birlikte kadınlar içinde ve kadınlar arasındaki farklılıklar gün yüzüne çıkmış, feminizmin yeni bir evreye geçip geçmediği sorusunu da gündeme getirmiş, feminizmin "ölümü"⁵⁸ veya "post-feminizm" tartışmalarını başlatmıştır. Post-feminizm kavramı son dönemlerde farklı gruplar tarafından en az üç değişik biçimde kullanılmaktadır. Öncelikle, feminizmin "ölümü"nü ifade eden, feminizmin kendisinin varsaydığı eşitliğin büyük ölçüde bir efsane olduğunu vurgulama amacıyla kullanan bir grup vardır. İkinci olarak, artık basit bir şekilde "feminizm" olarak tanımlanamayan ve mirasının bir sonraki aşamasını belirtmek için kullanan bazı gruplar vardır. Son olarak, bazıları için "post-feminizm", postyapısalcı veya postmodern teoriden esinlenen çalışmalar bütününü ifade eder⁵⁹.

Üçüncü dalga feminist hareketin ortaya çıkışına ve söylemlerine yönelik görüşler, hareketin yeni bir aşamaya geldiğine ya da feminizmin ilk ortaya çıktığı ilkelerinin dahi sorgulanmasına yönelik bakış açılarını ortaya çıkarmıştır. Nitekim kadınların başta etnik kökenleri olmak üzere sahip oldukları farklılıkların biraradalığının bilinci ile bu bilincin feminist kuramda yer alması ve kavramsallaştırılması çabaları 1990'lı yıllardan itibaren hız kazanmış, siyah kadınların öncülüğünde hareket farklılaşarak daha görünür hale gelmiştir.

Üçüncü dalga feminist harekette ön plana çıkan bir diğer konu, queer çalışmalarıdır. "Queer" kelimesi anlam olarak "kaçıklık" olarak Türkçe'ye çevrilmiş olup "acıyıp, tuhaf, garip" gibi anlamlarının dışında temel olarak "homoseksüel" anlamına vurgu yapılmaktadır⁶⁰. "Queer Teori" ise 1990'lı yıllardan itibaren feminist araştırma ve çalışmalar ile LGBT alanında meydana gelen cinsiyet sınıflandırmalarını ortaya koyan ve yeniden değerlendiren teoridir⁶¹. Teori ile toplumsal cinsiyete yönelik o zamana kadar dile getirilen görüşlere eleştirel şekilde bakma eğilimi ortaya çıkmıştır.

Queer kuramının temelinde "kimlikleri ikili görmekten vazgeçme çabası" yatmaktadır⁶². Kuramın önemli temsilcilerinden olan Butler, *Cinsiyet Belası* kitabında "performatiflik" ("yaratıcı-yenilikçi tekrar meselesi"⁶³) üzerinde durur. Feminist kuramda ön plana çıkan isimlerden olan Simone de Beauvoir, Julia Kristeva ile Luce Irigaray'a eleştirel şekilde yaklaşan Butler⁶⁴, toplumsal cinsiyetin performatif olduğunu ifade eder. Butler,

⁵⁷ Su-lin Yu, "Across East and West: Third Wave Feminism as a Traveling Theory", *Asian Women*, Vol.28 No.1 (2012): 65-83.

⁵⁸ Maria Morelli, "Feminism in the Twenty-First Century: Does It Need (Re)branding?", *Feminisms: The Evolution*, Volume 4. 1 (2011): 13.

⁵⁹ Carisa R. Showden, "What's Political about the New Feminisms?", *Frontiers: A Journal of Women Studies*, Vol. 30, No. 2 (2009):168-169.

⁶⁰ Cihan Sondoğaç, *Queer Teorinin Kısa Tarihi*, Kaos GL Dergi, Sayı:77, s.37-39.

⁶¹ Yasemin Öz, *Queer Teorinin Penceresinden*, <https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/queer-teorinin-penceresinden>, erişim tarihi: 12.11.2020

⁶² Yıldız Ecevit, "Judith Butler ve Queer Kuramı", *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2307, 2011): 23.

⁶³ Alev Özkazanç, *Feminizm ve Queer Kuram*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018): 83.

⁶⁴ Zeynep Direk, "Queer Kuram ve Cinsiyet Farklılığı", *Cinsellik Muamması* (İstanbul: Metis Yayınları): 73.

“toplumsal cinsiyetin iç özü addettiğimiz şeyin süregiden bir dizi edim üzerinden üretildiğini, bedenın toplumsal cinsiyetli stilizasyonuyla ortaya konduğunu” belirtir⁶⁵. Butler’a göre “toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyetin kavramsal kültürel bir uzantısı olmayıp, insanlararası ilişkilerin normu olarak mevcut heteroseksüalite çerçevesinde yapılandırılmış söylemsel bir pratiktir”⁶⁶. Butler’ın düşünceleri feminist kuramların kadın-erkek ikiliği üzerine oturtulan söylemlerini eleştirel niteliktedir. Nitekim Butler, istikrarlı bir kadın kategorinin kimliğin değişmez olduğu paradoksunu yarattığını, bunun da feminizmin öznesi olan “kadın”lar arasında muhalefete ve bölünmelere yol açtığını belirtir. Dolayısıyla “kadın” kategorisi kimliklerin temsiliyeti konusunda başarılı olamamıştır⁶⁷.

Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi* adlı eserinde “cinselliğin tertibatı”⁶⁸ kavramı üzerinde durmuştur. Foucault’ya göre cinsellik “baskıcı bir iktidara karşı özgürleşme mücadelesi veren bir güdü değil de yeni bir iktidar biçiminin işleminde merkezi rol oynayan bir tertibat”⁶⁹ur. Foucault’nun bedenın iktidar tarafından şekillendiği söylemi, cinsiyete dayalı kategorilerin inşa edildiği savını güçlendirir niteliktedir. Dolayısıyla queer kuramın da odak noktasını oluşturan bu düşünce, tarih boyunca sabit kılınan kimlik kategorilerini reddetmekte, adeta kimlikler üstü bir politika anlayışı ortaya koymaktadır.

Queer teorisine yönelik yürütülen tartışmalarda teoriye yönelik çeşitli eleştiriler de getirilmektedir. Temelde queer kuramı marjinalleşmiş ve kategorileştirilmiş cinsel kimliklerin genişletilmesi ve aradaki ayrımın ortadan kaldırılmasını savunur. Bu noktada kurama olumsuz tavır takınan kesimlerin “endişe ve öfke” duydukları söylenebilir. Teoriye yöneltile eleştiriler, queer kavramının talepleri ile sınırlarının belirlenmesine yöneliktir⁷⁰. Queer kuram temelde “heteronormativite”⁷¹ye karşı heteroseksüel olmayan bireylerin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını amaçlar ve feminist kuramların temel kavramlarından biri olan “toplumsal cinsiyet” kavramının da sorgulamasını yaparak feminizmin heteronormatif bir söylem”den çıkmasına yönelik çabaları ortaya koyar⁷². Dolayısıyla queer kuram, feminizmin “kadın” kategorisinin sabitliği ve değişmezliği algısını alt üst etmiş, kadın ve erkek üstü kimliklerin içselleştirilmesi gerektiğine zemin hazırlamıştır.

Bu noktada queer kuramın, üçüncü dalga feminist hareketin “farklılık” vurgusuna temel teşkil eden görüşlerine katkı sağlayan bir kuram olduğu söylenebilir. Kimliklere yönelik siyasetin içeriği ve biçiminin şekillenmesi noktasında hareketin kapsamı genişletici etkisinin olduğu aşikârdır.

3. Kesişimsellik Yaklaşımı Çerçevesinde Üçüncü Dalga Feminist Hareket

⁶⁵ Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2016): 20.

⁶⁶ Sondoğaç, *Queer Teorinin Kısa Tarihi*, Kaos GL Dergi, Sayı:77, 37-39.

⁶⁷ Butler, *Cinsiyet Belası*, 43-50.

⁶⁸ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, trc. Hülya Uğur Tanrıöver, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017): 59.

⁶⁹ Sibel Yardımcı “Ne O! Ne Bu! Ne Şu! Queer Kuramı ve Kimliksizleşme, Skop Sanat Tarihi Eleştiri”, erişim tarihi: 22.11.2020, <http://www.e-skop.com/skopbulten/ne-o-ne-bu-ne-su-queer-kurami-ve-kimliksizlesme/749>.

⁷⁰ Annamarie Jagose, *Queer Teori: Bir Giriş*, (İstanbul: NotaBene Yayınları, 2017): 123.

⁷¹ Cüneyt Çakırlar & Serkan Delice, “Yerel ile Küresel Arasında Türkiye’de Cinsellik, Kültür ve Toplumsallık”, *Cinsellik Muamması* (İstanbul: Metis Yayınları): 11.

⁷² Direk, “Queer Kuram ve Cinsiyet Farklılığı” 72-92.

Kesişimsellik kavramı, “yeni bir kavram”⁷³ olmamakla birlikte üçüncü dalga feminist hareket ile birlikte 1990’lı yıllardan itibaren feminist literatüre girmiştir. Kavram temel olarak “kadınlar arası farklılıklara duyarlı ancak yine de kimlik üzerinden değil, ortak değerler üzerinden ilerleyen, kapsayıcı, içerici bir feminist hareket oluşturmak ve başka ezilme biçimleriyle eklenen daha geniş siyasal koalisyonlar içinde yer almak arzusuyla ilişkilidir”⁷⁴.

Nash⁷⁵, kesişimsellik kavramının süreç içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümü ‘*Home Truths’ on Intersectionality* adlı makalesinde incelemektedir. Makalesinde kesişimsellik kavramının anlamının ve uygulamalarının farklı tarihsel dönemlerde değişimine değinen Nash, siyah feminizmin kesişimsellik çalışmalarını üç döneme ayırmaktadır: Geniş bir kesişimsellik anlayışıyla işaretlenmiş erken bir dönem (1968-87), kesişimselliğin kurumsallaşmasının dönüm noktası yılları (1988-90) ve hip hop siyah feminizmin birbirinin yerine geçebilirliği ve kesişimselliğin damgasını vurduğu feminist yıllar (1999’lu yıllardan günümüze). Nash’in kesişimsellik kavramının geçirdiği evreleri üç döneme ayırması, kavramın anlaşılması bakımından önemlidir.

Nash, 1968-1987 yılları arasındaki dönemi “hayatta kalma kuramları” olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde siyah feministler, teorik eleştirileri başlatmak, politik aktivizm üretmek ve siyah feminist kanonunu oluşturan metinleri üretmek için resmi örgütleri mekan olarak kullanmışlardır. Beyaz kadınlara ve siyah erkeklere odaklanan ırkçılık karşıtı projelere odaklanan feminizmlerin çoğaldığı bir çağda, siyah feminist örgütler siyah kadın deneyiminin varlığı ve önemi konusunda ısrar eden bir dizi teori, metin ve siyasette ısrar etmişlerdir. Siyah feministler bunu yaparak zamanın hakim mantığına, “Bütün kadınlar beyaz, tüm siyahlar erkek” şeklinde karşı çıkarak cesurca “Bazılarımız cesuruz” diye cevap vermişlerdir⁷⁶.

Siyah feministlerin esasında siyah kadınların ikincil sosyal, politik ve hatta ekonomik konumlarını ortaya çıkarmaya olan ilgisi, kapitalizmin yaralarının analizlerini beyaz egemen ataerkillik eleştirilerinin merkezine yerleştirmiştir. Örneğin, Üçüncü Dünya Kadın İttifakı, “ırkçılık, ekonomik sömürü ve cinsel baskıdan uzak, saygın insanlar olarak yaşayabileceğimiz sosyalist bir toplum” yaratılmasını savunmuş, benzer şekilde Ulusal Siyah Feministler İttifakı, siyah kadınların “tam sosyal, politik ve ekonomik eşitlik hakkına sahip olacağı” bir dünya tasavvur etmiştir. Bu, kapitalizmin cinsiyetlendirilmiş ve ırksallaştırılmış etkilerini daha da görünür hale getirmiş, kapitalizmin siyah kadınların bedenlerine verdiği belirgin yaraların sürekli olarak hatırlanmasını sağlamıştır⁷⁷.

Siyah feministler bu dönemde kapitalizmi eleştirilerinin temel merkezine almış olsalar da aktif bir şekilde heteroseksüelliği ve onun beyaz hetero-ataerkiye katkısını sorgulamışlardır. Nash, çalışmasında Barbara Smith’in, “ırkçılığa karşı mücadele etmenin veya ırkçılığı ortadan kaldırmanın siyah kadınların sorunlarını tamamen hafifleteceği fikrinde, cinsel baskının tüm ırk, milliyet, yaş, din, etnik ve sınıf grupları

⁷³Aksu Bora, “Kesişimsellik”, Birikim Dergisi, erişim: 15.09.2020, (<https://www.birikimdergisi.com/haftalik/8225/kesisimsellik>).

⁷⁴Alev Özkazanç, “Türkiye’de Kadın Hareketi ve Kesişimsellik Yaklaşımı Kesişimsellik Tartışması”. *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları* (İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2017): 24.

⁷⁵Jennifer C Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, *Yale JL & Feminism*, C. 23, S. 2(2011): 445-470.

⁷⁶Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, 451-452.

⁷⁷Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, 452.

üzerindeki etkisi hesaba katılmaz.” ifadesine yer vererek Smith’in cinselliğin ırk, sınıf ve cinsiyetle işbirliği yaparak, hem bir analiz kategorisi ortaya koyan hem de siyah kadınların deneyimlerini şekillendiren bir tahakküm yapısı olarak taşıdığı temel önemi vurguladığını ifade eder⁷⁸.

Nash, 1968-1987 yılları arasında kesişimsellik çerçevesinde daha çok erken dönemde siyah feminist örgütler ve aktivistler tarafından öne sürülen “hayatta kalma teorileri”nin, siyah kadınların yaşadığı eşzamanlı baskılara odaklandığını vurgular⁷⁹. Dolayısıyla erken dönem kesişimsellik yaklaşımında siyah kadınların ekonomik, sosyal, kültürel ve cinsel olarak yaşadıkları ayrımcılıkların zamansallığı ön plana çıkmaktadır.

1988-1990 yılları, kesişimsellik kavramının dönüşümünde önemli bir dönemi temsil eder. Bu dönemde ilk olarak Kimberle Crenshaw "kesişimsellik" terimini tahakküm yapılarının siyah kadınları marjinalleştirmek üzere geliştirdiği işbirliğini inceleme pratiğine bir isim ve karşı konulamaz görsel bir metafor olarak kullanmıştır. İkinci olarak, Patricia Hill Collins'in *Black Feminist Thought*⁸⁰ çalışması, ırk ve cinsiyetin kesişimini analiz etmek için farklı bir yaklaşım getirerek siyah feminizmin bir "entelektüel gelenek" olarak sahip olduğu statüyü pekiştirmiştir. Bu iki çalışma, kesişimselliğin, siyah feminizmin merkezine yerleşmesini ve siyah feminizmin akademideki yerini sağlamlaştırmasını sağlamıştır⁸¹.

1989 yılında, Kimberle Crenshaw kesişimsellik yaklaşımı konusunda yazdığı *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics* adlı makalesinde, siyah feminist eleştiriyi geliştirme çabalarında farklı bir yön seçerek, “Tüm Kadınlar Beyaz, Tüm Siyahlar Erkek ama Bazılarımız Cesur” başlığıyla ırk ve cinsiyeti karşılıklı olarak birbirini dışlayan deneyim ve analiz kategorileri halinde ele alma eğiliminin sonucu olarak ortaya çıkan bir sorunu ortaya koymaya çalışmıştır. Crenshaw, analizinin merkezine siyah kadınları alarak bir yanda siyah kadınların deneyimlerinin çok boyutluluğunu, diğer yanda ise bu deneyimleri bozan tek eksenli analiz yaklaşımını karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Crenshaw bu analizi ile hem siyah kadınların teoride nasıl görünmez kılındığını ortaya çıkarmayı hem de bu çerçevenin getirdiği kendine has teorik sınırlamaların, feminist ve ırkçılık karşıtı analizleri genişletme çabalarını nasıl baltaladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.⁸² Crenshaw’a göre, tek eksenli çerçeve, siyah kadınların ırk ve cinsiyet ayrımcılığının kavramsallaştırılması, tanımlanması ve iyileştirilmesi yaklaşımlarını, grubun ayrıcalıklı diğer üyelerinin deneyimleriyle sınırlandırarak siyah kadınları ortadan kaldırmaktadır. Başka bir deyişle, ırk ayrımcılığı olgularında ayrımcılık, daha çok cinsiyet veya sınıf açısından ayrıcalıklı siyahların açısından görülürken, cinsiyet ayrımcılığı olgularında odak noktası ırk ve sınıf açısından ayrıcalıklı kadınlardır.⁸³ Siyah kadınların ırk ve cinsiyet ayrımcılığı olgularında özne olmadıklarını iddia eden Crenshaw, siyah kadınların feminist teorinin ve ırkçılık karşıtı politika söyleminin dışında bırakıldığını iddia etmektedir, çünkü

⁷⁸ Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, 453.

⁷⁹ Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, 454.

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için: Patricia Hill Collins, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, 2000.

⁸¹ Nash, “‘Home truths’ on intersectionality”, 455

⁸² Kimberle Crenshaw, “Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics”, *University of Chicago Legal Forum*, C. 1989, S. 1 (1989): 139-140.

⁸³ Crenshaw, “Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics”, 140.

bunların her ikisi de genellikle ırk ve cinsiyet arasındaki etkileşimi tam olarak yansıtmayan ayrı bir deneyimler dizisine dayanmaktadır. Bu dışlanma sorunları, siyah kadınların kurulu bir analitik yapıya dahil edilmesi ile çözülemez. Kesişimsel deneyim, ırkçılık ve cinsiyetçiliğin toplamından daha büyük olduğu için, kesişimselliğin hesaba katılmadığı herhangi bir analiz, siyah kadınların maruz kaldığı farklı ikincil konuma itilme biçimini ele almakta yetersiz kalır. Dolayısıyla, feminist teorinin ve ırkçılık karşıtı politika söyleminin siyah kadınların deneyimlerini ve endişelerini kucaklayabilmesi için, "kadın deneyimi"nin veya "siyah deneyimi"nin somut politika taleplerine dönüştürülmesinde temel olarak kullanılan bütün çerçevenin yeniden düşünülmesi ve yeniden şekillendirilmesi gerekir⁸⁴. O halde, feminist teori ve politikalar siyah kadın deneyimlerini kesişimsellik çerçevesinde ele almak ya da buna yönelik alışlagelmiş politika ve kuramları yeniden düşünmek zorundadır. Bu noktada kadın-erkek eşitliği savının bir kenara bırakılarak siyah kadınları da içerecek politika önerilerinin oluşturulması elzemdir. Siyah kadınların başta örgütlenme olmak üzere yasa önünde ve iş hayatında "beyaz" kadınlar ile eşitliğinin sağlanması ve yazılı ve görsel medyada iletişim kanallarının oluşturulması yoluyla siyasete aktif katılımlarını öngören düzenlemelerin yapılması harekete işlevsellik katacaktır. Dahası, siyah kadın deneyimlerinden yola çıkarak bir çeşit deneyim ortaklığının meydana getirilmesi, siyah kadınların varlığını görünür kılacaktır.

Kesişimsellik yaklaşımını bir kavşaktaki trafiğe benzeten Crenshaw, siyah kadınların birçok farklı yönden ayrımcılığa maruz kalabildiğini ve buradaki çelişkinin, dışlanma iddialarının tek yönlü olması gerektiği varsayımlarından kaynaklandığını belirtir. Ayrımcılık, kavşaktaki trafik gibi aynı anda birden fazla yönden akıyor olabilir. Kavşakta bir kazanın meydana gelmesi durumunda bu kaza herhangi tek bir yönden gelen arabalardan veya tüm yönlerden aynı anda gelen arabalardan da kaynaklanmış olabilir. Benzer şekilde, siyah bir kadın kavşakta olduğu için kazaya karışıp zarar görmüşse, maruz kaldığı yaralanma cinsiyet ayrımcılığından veya ırk ayrımcılığından kaynaklanıyor olabilir⁸⁵. Kesişimsellik bu noktada siyah kadınların, siyah kadın olmalarından dolayı yaşamış oldukları ayrımcılıkların fark edilmesini kolaylaştırmaktadır. Crenshaw, 1990 yılında yazdığı *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color* adlı makalesinde siyah kadınlara yönelik şiddetin ırk ve cinsiyet boyutlarına yönelik söylemi ileriye götürmeyi amaçlamaktadır. Çağdaş feminist ve ırkçılık karşıtı söylemlerin siyah kadınların kesişen kimliklerini dikkate almakta başarısız olduklarını belirten Crenshaw'a göre, siyah kadınların hem kadın olmaları hem de siyah olmaları nedeniyle kesişen kimlikleri, bu kimliklerden birine veya diğerine yanıt verecek şekilde düzenlenen söylemlerde sıklıkla marjinalleştirilmektedir⁸⁶.

Crenshaw makalesinde üç tür kesişimselliği tanımlamaktadır: "Yapısal (*structural*) kesişimsellik", "siyasi (*political*) kesişimsellik" ve "temsili (*representational*) kesişimsellik". Yapısal kesişimsellik, ırk ve cinsiyetin kesişme noktasındaki siyah kadınların aile içi şiddet, tecavüz ve iyileştirici reform deneyimlerinin beyaz kadınların deneyimlerinden niteliksel olarak farklılaştığı savına dayanır. Siyasi kesişimsellik, hem

⁸⁴ Crenshaw, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", 140.

⁸⁵ Crenshaw, "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", 149.

⁸⁶ Kimberle Crenshaw, "Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color", *Stan. L. Rev.*, C. 43, S. 6 (1990): 1242-1244.

feminist hem de ırkçılık karşıtı politikaların paradoksal olarak siyah kadınlara yönelik şiddet konusunun marjinalleştirilmesine çeşitli şekillerde katkıda bulunduğunu ifade eder. Son olarak temsili kesişimsellik ile kast edilen siyah kadınların kültürel inşasıdır. Crenshaw, temsili kesişimsellik ile siyah kadınların popüler kültürdeki temsili konusundaki tartışmaların, aynı zamanda siyah kadınların kendilerine özgü konumlarını nasıl ortadan kaldırdığı ve böylelikle kesişimsel güçsüzlüğün başka bir kaynağı haline gelebileceğini tartışmaktadır.⁸⁷

Crenshaw'un kesişimselliği üç farklı kategoride incelemesi, feminizmin siyah kadınların temel aktör olduğu gerçeğini dışlamasına yönelik önemli bir eleştiri olarak değerlendirilebilir. Nitekim siyah kadınların ırk, renk, cinsiyet temelinde yaşadıkları ayrımcılıkların görünür kılınması, ancak bu aidiyetlerin varlığının kabul edilmesi ve bunlara yönelik politikaların gözden geçirilmesi ile mümkündür. Bu noktada Kathy Davis⁸⁸, kesişimselliğin feminist teoriye olan katkılarına ve son dönemlerdeki popüleritesine değinerek kesişimselliğin; cinsiyet ve ırk kategorileri ile bireysel yaşamlardaki diğer farklılık kategorilerinin yanı sıra, sosyal uygulamalar, kurumsal düzenlemeler ve kültürel ideolojiler arasındaki etkileşimi ve bu etkileşimlerin iktidar açısından getirdiği sonuçları ifade ettiğini ileri sürer. Davis, bir yandan kesişimsellik yaklaşımının ortaya çıktığı andan itibaren farklı deneyimlerin ve çoklu kimliklerin birbirleriyle olan etkileşiminin ortaya çıkarılması bakımından önemli olduğunu ifade ederken bir yandan da kavramın gerçekte ne anlama geldiği ve feminist sorgulamada nasıl uygulanabileceği veya uygulanması gerektiği sorularının ciddi bir kafa karışıklığı ile karşılandığını belirtir. Buna göre kesişimsellik feminist teoride yaygın ve temel bir kaygıya odaklanması, yenilik sunması, disiplinin uzmanlarının yanı sıra genele de hitap etmesi ve açık uçlu bir yapıya sahip olması sebebiyle etkili hale gelmiştir. Kesişimsellik, feminist bilim içindeki en merkezi teorik ve normatif kaygıyı ele almaktadır: Kadınlar arasındaki farklılıkların kabulü. Kesişimsellik, farklılık meselesiyle çeşitli şekillerde ilgilenen çağdaş feminist düşüncenin en önemli iki unsurunu bir araya getirmektedir. Bu unsurlardan ilki çerçevesinde ırk, sınıf ve cinsiyetin kadınların kimlikleri, deneyimleri ve güçlendirme mücadeleleri üzerindeki etkilerini anlama çabaları yer alır. İkinci olarak, kesişimsellik, her ne kadar ABD'de siyah feminist teori ve cinsiyet, sınıf ve ırk arasındaki ilişkilerin kuramsallaştırılmasına yönelik siyasi proje ile ilişkilendirilse de, postmodern teorik perspektiflerden esinlenen feminist teorisyenler, Batı felsefesinin ve biliminin modernist paradigmasında bulunan ikili karşıtlıkları ve evrenselciliği yıkma projelerinde kesişimselliği göze hoş gelmekten öteye gitmeyen bir yardım toplantısı olarak görmüştür. Dolayısıyla kesişimsellik, toplumsal cinsiyetin teorik hegemonyasının ve beyaz Batı feminizminin dışlamalarının birer sorun olarak tanımlanması ihtiyacıyla örtüşmekte ve ortak bir girişim olarak feminist teori için bir platform da sağlamaktadır⁸⁹.

Davis'in kesişimselliğe yönelik görüşleri, kesişimselliğin farklılıkların içerilmesi anlayışının feminist teoriye yerleşmesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim, kesişimselliğin kadın çalışmalarının ilgili alanlarına şimdiye kadar yapılan en önemli

⁸⁷ Crenshaw, "Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color", 1245.

⁸⁸ Kathy Davis, "Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful", *Feminist Theory*, vol. 9.1 (2008): 67-85, DOI: 10.1177/1464700108086364.

⁸⁹ Davis, "Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful", 69-72.

teorik katkı olduğunu öne süren görüşler mevcuttur. Kesişimsellik kadın çalışmalarına yönelik yeni bir paradigmayı ortaya çıkarmakla birlikte yöntem konusunda bir farklılık ve çeşitlilik de getirmektedir⁹⁰. Kesişimsellik yaklaşımı, feminist çalışmalarda kullanılan yöntemlerden farklı olarak metodolojik olarak da farklı analizlerin, inceleme birimlerinin ile kategorilerin hesaba katılması gerekliliğine kuşkusuz dikkat çekmiştir.

Collins, *Black Feminist Thought* adlı çalışmasında tarihsel olarak ABD’li siyah kadınların eleştirel sosyal teorilerini iki etken nedeniyle harekete geçirdiklerini ifade eder. Bunlardan ilki, II. Dünya Savaşı’ndan önce derinleşen ırk ayrımcılığıdır. Bu dönemde Afrikalı-Amerikalı kadınların çoğu, çocuklarının büyük ölçüde siyah okullara ve kendilerinin de siyah kiliselere gittiği ve benzer toplum kuruluşlarında yer aldığı konutlarda yaşamaktaydılar. Gettolaşma temelde siyah Amerikalıların politik açıdan kontrol altında tutulmasını ve ekonomik açıdan sömürülmesini teşvik etmek için tasarlanmış olmasına rağmen, siyah mahalleler Afrikalı-Amerikalı kadın ve erkekler için farklı muhalefet fikirleri oluşturmak için Afrika kökenli fikirleri kullanabilecekleri ve ırksal baskıya direnmek için bilgiler tasarlayabilecekleri ayrı bir alan sağlamıştır.

ABD’li siyah kadınların eleştirel sosyal teorisini harekete geçiren ikinci etken ise işlerinden edindikleri ortak deneyimlerdir. Yine bu dönemde ABD’li siyah kadınlar esas olarak tarım ve ev işlerinde çalışıyorlardı. Kadınların ev işlerinde gettolaşmaları esasında önemli bir çelişkiye yol açmıştı. Ev işi, ABD’li siyah kadınların ekonomik açıdan sömürülmesini teşvik etmiş, ancak aynı zamanda, siyah ve kadın direniş biçimleri için gereken koşulları da belirgin biçimde yaratmıştı. Ev içi çalışma, Afrikalı-Amerikalı kadınların, hem gerçekten elit olan hem de elit olmaya hevesli beyazları, siyah erkeklerden ve bu grupların kendilerinden büyük ölçüde gizlenmiş olan bakış açılarından görmelerine izin vermişti. Siyah kadınlar, beyaz “ailelerde” sadece ev işlerini yerine getirmekle kalmayıp, yetiştirdikleri çocuklarla ve işverenlerin kendileriyle sık sık güçlü bağlar kurmuşlardır. Bu ilişki biçiminde kadınlar ırkçı ideolojinin gizeminin çözüldüğünü gördüklerinde yaşadıkları kendini onaylama duygusunu vurguluyor, bir yandan da hiçbir şekilde beyaz “ailelere” ait olamayacaklarını görüyorlardı. Siyah kadınlar ekonomik olarak sömürülen işçilerdi ve bu nedenle dışarıda kalacaklardı. Bunun sonucunda ise, siyah kadınlar hem dışarıda hem de içeride oldukları garip bir sosyal konuma getiriyor, bu kendine has marjinal konum siyah kadınlarda çeşitli temalarda belirgin bir perspektifin gelişmesini tetikliyordu.⁹¹

Görüldüğü üzere kesişimsellik her ne kadar siyah feminizm ile başlamışsa da günümüzde yalnızca ırk eksenli değil cinsiyet kimliği, cinsel yönelim, farklı sınıfsal aidiyetler, engellilik/sakatlık, fiziksel görünüş, etnik köken, din, eğitim seviyesi gibi birçok farklı mecradaki kadınları birleştirebilme imkânına sahip bir köprü vazifesi görmektedir. Farklı aidiyet veya kimliklerin deneyim ortaklığı kadınları daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar bir araya getirme ve seslerini yükseltme imkânını sağlamıştır. Dünyanın herhangi bir ülkesinde kadına yönelik şiddet, cinsel kimliklere karşı hoşgörüsüzlük vb. olayların başta kitle iletişim araçları olmak üzere kadınların örgütlü bir şekilde sokaklara çıkmasına ve politika yapıcılarına mesajlar vermesine olanak sağlamaktadır. Feminist hareketin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı dönüşüme bakıldığında hareketin gerek içerik, aktör ve ele aldığı sorunlar gerekse uyguladığı stratejilerin dönüşüme uğradığı görülmektedir.

⁹⁰ Leslie Mc Call, “The Complexity of Intersectionality”, *Signs*, Vol. 30, No. 3 (2005): 1771.

⁹¹ Patricia Hill Collins, *Black Feminist Thought*, Second Edition, (Routledge: New York and London, 2000): 8-11.

Kesişimsellik yaklaşımının harekete belki de en önemli ve görünür katkısının hareketin politikleşmesine zemin hazırlamasıdır. Nitekim Amerika’da 2017 yılında cinsel tacize dikkat çekmek amacıyla ABD’li aktris Alyssa Milano, “me too (ben de)”⁹² sloganıyla kısa zamanda kitlesel bir hareketi başlatmıştır. “Me too” örneği, dünyanın hemem hemen tüm kesimlerinden destek almış ve cinsel tacize karşı farklı meslek grupları, farklı etnik kökene mensup kadınları fiziki olarak bir araya getirmese de sloganın küresel çapta işlevsellik kazanmasına imkan tanımıştır⁹³.

Benzer akımlar kadın cinayetleri söz konusu olunca da anında tepkisel hareket olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de 2015 yılında Özgecan Aslan adlı üniversite öğrencisi tecavüze direndiği için yakılarak öldürülmüştür. Olayın ardından Türkiye’de ülke genelinde kadınlar olaya tepki göstermiş ve alanlara çıkmışlardır. Kadın cinayeti, kadınlar arasında Türk, Kürt, Alevi, Sünni, eğitilmiş-eğitimsiz, zengin-fakir vb. kategorik ayırım olmaksızın protesto edilmiştir. Oysaki yukarıda sözü edilen kategori biçimleri nedeniyle biraraya gelmeleri her zaman mümkün olmayan kadınlar, kadın cinayeti konusunda farklılıkların biraradalığı örneğini hayata geçirmişler ve çok sesliliklerini de kamuoyuna duyurmuşlardır. Esas olarak burada kadınları bir araya getiren çok katmanlı sorunlar kümesinin bir aradalığına şahit olunmaktadır. Her biri için ayrı derecede sorun teşkil edebilecek dil, din, milliyet, kimlik, kültür, cinsel yönelim gibi aidiyetlerin bir aradalığı, tam da kesişimsel yaklaşımın temel savının merkezine oturmaktadır: Kadınlar, sadece kadın oldukları için ikincil görülmezler, kadının dili, dini, cinsel yönelimi gibi tercihleri de kadının dışlanmasına yol açar.

Kuşkusuz bugün gelinen noktada feminizmin ilk çıktığı koşulların ve üzerine oturduğu zeminin çok farklı değişimler yaşadığı ortadadır. Eşitlik ve özgürlük taleplerinin tüm kadınları kapsadığı varsayımı, tüm kadınları kapsamadığı gerçeğini gözler önüne sermiş, farklı coğrafya, sınıf ve kimlikteki kadınların kurama dâhil edilmesi gerektiğine yönelik eleştiriler feminizme dinamizm kazandırmıştır. Dahası, “kadın”ı sadece “erkek” karşıtlığı ile tanımlamak hareketin eksikliklerini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla feminizmin temel aktörünün “kadın” olduğu varsayımı artık çok net olarak kabul görmemektedir. Feminizm tam da bu nedenle “istikrarsız” bir seyir izlemekte, bu “istikrarsız”lık, feminizmin üretkenliğini ve verimliliğini ortaya koymaktadır⁹⁴. Feminizm, ortaya çıkan koşul ve talepler doğrultusunda kendini yenilemekte ve teoride eksik kalan hususları tamamlama başarısı ile varlığını devam ettirmektedir.

SONUÇ

Feminizm, kadınların ataerkil yapının egemenliği altında ezilmişliğine ve sömürülmüşlüğüne karşı gelişen bir harekettir. Kadının tarihsel süreçte “öteki” olarak görülmesine yönelik bakış açısı, kadının erkek karşısındaki konumunu aşağı çekerek eşitsizlik hiyerarşisini derinleştirmektedir.

Feminizm tarihin belli dönemlerinde gelişen ekonomik, sosyal ve siyasal olayların seyrine paralel olarak değişim göstermiş, kadınların farklı hak taleplerinin meşruiyetini ve haklılığını tüm dünyaya göstermeye yönelik mücadele serüvenleri geçirmiştir. Sanayi devrimi ve Aydınlanma düşüncesi ile açığa çıkan eşitlik ve özgürlük taleplerine

⁹² Carol Mann, “Avrupa’da Feminist Hareket İçinde Farklılaşma ve Ortaklıklar”, *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları* (İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2017): 53.

⁹³ Çağla Üren, “Cynthia Enloe #MeToo’ya uzanan süreci İstanbul’da anlattı: Kadın hareketinin 30 yılı”, erişim tarihi: 22.11.2020, (<https://www.indyturk.com>).

⁹⁴ Özkazanç, *Feminizm ve Queer Kuram*, 251.

kadınlar kayıtsız kalmamış, kendilerinin de erkekler gibi eşit ve özgür olarak tanımlanmasını istemişlerdir.

19. yüzyılda oy hakkı mücadelesi ile başlayan birinci dalga feminist hareket, kadınların “eşitliği”ne vurgu yaparak liberal teorinin erkeği temel alan “eşitlik” fikrine karşı çıkmışlardır. Birinci dalga feminist hareketin “eşitlik” vurgusuna karşı olarak ortaya çıkan ikinci dalga kadın hareketi ise kadınların “farklılığı”nı merkezine almıştır. Farklı kadınlık durumlarının varlığı bu harekette genel kabul gören anlayıştır. Buna göre, kadınların yaşam deneyimleri erkeklerden farklıdır. Kadının konumunu ikincilleştiren esas neden ataerkil yapıdır ve bunun ortadan kaldırılması gerekir. Toplumsal cinsiyet, özel alan-kamusal alan kavramlarının tartışıldığı bu harekette “kız kardeşlik” düşüncesi hareketin birleştirici unsuru olarak ön plana çıkmaktadır.

Nihayet, üçüncü dalga feminist hareket, önceki hareketlerin kadınların ırk, renk, cinsiyet gibi farklılıklarının göz ardı edilmesine yönelik eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Hareketin dünyanın farklı yerlerinde özellikle ABD’de siyah kadınların ırk ve renklerinden kaynaklı yaşamış oldukları ayrımcılıkların görünür kılınmasına imkân verdiği ortadadır.

Kesişimsellik yaklaşımı bu çerçevede bir kadının siyah kadın olmasından kaynaklı deneyimlediği ayrımcılıkların feminist teorinin yeniden kavramsallaştırılmasına, hatta teorinin yeni aşamalara geçtiğine yönelik tartışmaları da başlatmıştır. Nitekim günümüzde kadın çalışmaları yapan teorisyen, akademisyen ve araştırmacıların kadınların ırk, din, dil, renk ve cinsiyetlerinin yanında ev içi, işyeri vb. alanlarda yaşamış oldukları ayrımcılıkların biraradalığı üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Kavram, kadınların eş zamanlı olarak yaşadıkları ayrımcılıkların biraradalığının kabullenilmesi, içselleştirilmesi ve buna yönelik stratejilerin üretilmesi noktasında katalizör görevi görmektedir. Ayrıca, kadın çalışmalarının temel öznesi olan kadınların mücadele yöntemleri ve dayanışma biçimlerinde geniş koalisyon ve ittifakların oluşturulmasına zemin hazırlaması bakımından stratejik öneme sahiptir.

Queer kuram üçüncü dalga feminist hareketin söylem ve teorisinin içerik ve biçim değiştirerek eylemselliğini gösteren somut bir örneğidir. Özellikle kimliklerin sabitliği savına karşı queer kuram, kimliklerin değişebilirliği hatta sınıflandırılmazlığı düşüncesini merkeze alan bir kuram olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla “kadın” kategorisinin biricikliğinden uzaklaşarak farklılıkları kucaklayıp mücadeleyi çoğaltan bir feminist yaklaşım, hareketin kapsayıcılığını ve işlevselliğini artıracaktır.

KAYNAKÇA

- Acar Savran, Gülnur. *Kadın Emek Tarihi: Diyalektik Bir Feminizm İçin*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2019.
- Arat, Necla. *Feminizmin ABC'si*. Ankara: Say Yayınları, 2017.
- Bebel, August. *Kadın ve Sosyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap, 2019.
- Berktaş, Fatmagül. "Feminist Teoride Açılımlar", ed. Yıldız Ecevit – Nadide Karkıner. *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*. 3-23. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Berktaş, Fatmagül. *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Bora, Aksu. "Kesişimsellik", *Birikim Dergisi*, erişim: 15.09.2020, <https://www.birikimdergisi.com/haftalik/8225/kesisimsellik>.
- Bora, Aksu. *Feminizm Kendi Arasında*. Ankara: Ayizi Yayınları, 2011.
- Collins, Patricia Hill, *Black Feminist Thought*, Routledge: New York and London, 2000.
- Çaha, Ömer. "Feminizm ve Sivil Toplum", *Birikim Dergisi*. 59. Sayı (1994):79-88
- Çaha, Ömer. *Sivil Kadın*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2017.
- Çakır, Serpil. "Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, Der. H. Birsen Örs, 415-475. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Çakırlar, Cüneyt & Delice, Serkan. "Yerel ile Küresel Arasında Türkiye'de Cinsellik, Kültür ve Toplumsallık", *Cinsellik Muamması*, 11-34, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Crenshaw, Kimberle. "Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics", *University of Chicago Legal Forum*, C. 1989, S. 1 (1989): 139-167.
- Crenshaw, Kimberle. "Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color", *Stan. L. Rev.*, C. 43, S. 6 (1990): 1241-1299.
- Davis, Kathy. "Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful", *Feminist Theory*, vol. 9.1 (2008): 67-85.
- Demir, Zekiye. *Modern ve Postmodern Feminizm*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Direk, Zeynep. "Queer Kuram ve Cinsiyet Farklılığı", *Cinsellik Muamması*, Haz. Cüneyt Çakırlar&Serkan Delice, 72-92. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Donovan, Josephine. *Feminist Teori*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Durutürk, Bilge. "Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme". *Bilgi* 20, [2]. (2018): 76-90.
- Ecevit, Yıldız. "Judith Butler ve Queer Kuramı", ed. Yıldız Ecevit – Nadide Karkıner. *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*. 3-30. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
- Foucault, Michel. *Cinselliğin Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Heywood, Andrew. *Siyasi İdeolojiler*. Ankara: BB101 Yayınları, 2019.

- Hooks Bell. *Feminizm Herkes İçindir*. İstanbul: bgst Yayınları, 2016.
- Jagose, Annamarie. *Queer Teori: Bir Giriş*, İstanbul: NotaBene Yayınları, 2017
- Kolay, Hale. “Kadın Hareketlerinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları”, *EMO Kadın Bülteni*. 3.Sayı (2015): 5-11.
- Kollontai, Aleksandra. *Toplumsal Gelişmede Kadının Konumu*. İstanbul: İnter Yayınları, 2000.
- MacKinnon, Catharine A. *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Mann, Carol. “Avrupa’da Feminist Hareket İçinde Farklılaşma ve Ortaklıklar”, *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları*. 50-53. (İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2017.
- Mc Call, Leslie. “The Complexity of Intersectionality”, *Signs*, Vol. 30, No. 3 (2005): 1771-1800.
- Mitchell, Juliet – Oakley, Ann. *Kadın ve Eşitlik*. İstanbul: Pencere Yayınları, 1998.
- Mitchell, Juliet. “Kadın ve Eşitlik”, *Kadın ve Eşitlik*. 23-46. İstanbul: Pencere Yayınları, 1998.
- Morelli, Maria. “Feminism in the Twenty-First Century: Does It Need (Re)branding?”, *Feminisms: The Evolution*, Volume 4. 1 (2011): 12-25.
- Nash, Jennifer C. “‘Home truths’ on intersectionality”, *Yale JL & Feminism*, C. 23, S. 2(2011): 445- 470.
- Nicholson, Linda. “Feminism in “Waves”: Useful Metaphor or Not?”, *New Politics*, Vol. XII, No. 4 (2010): 1-14.
- Notz, Gisela. *Feminizm*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012.
- Öz, Yasemin. “Queer Teorinin Penceresinden”, <https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/queer-teorinin-penceresinden>, erişim tarihi: 12.11.2020.
- Özkazanç, Alev. “Türkiye’de Kadın Hareketi ve Kesişimsellik Yaklaşımı Kesişimsellik Tartışması”. *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları*. 24-36. İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 2017.
- Özkazanç, Alev. *Feminizm ve Queer Kuram*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2018.
- Ramazanoğlu, Caroline. *Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri*. İstanbul: Pencere Yayınları, 1998.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Sarıgöl, Pınar. *Kesişimsellik Teorisi Bağlamında Kadın Deneyimleri: Almanya’daki Türkiyeli Göçmen Kadınlar*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2013.
- Scott, Joan W. *Feminist Tarihin Peşinde*. İstanbul: bgst Yayınları, 2013.
- Showden, Carisa R. “What's Political about the New Feminisms?”, *Frontiers: A Journal of Women Studies*, Vol. 30, No. 2 (2009):166-198.
- Springer, Kimberly. “Third Wave Black Feminism?” *Signs*, Vol. 27.No. 4 (2002): 1059-1082.

- Sondoğaç, Cihan. “Queer Teorinin Kısa Tarihi”, *Kaos GL Dergi*, Sayı:77, s.37-39.
- Stone, Alison. *Feminist Felsefeye Giriş*, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019.
- Şişman, Nazife. “*Emanet*”ten “*Mülk*”e: *Kadın, Beden, Siyaset*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Taş, Gün. “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”. *Akademik Hassasiyetler*. Cilt 3. Sayı 5 (2016):163-175.
- Üren, Çağla. “Cynthia Enloe #MeToo’ya uzanan süreci İstanbul’da anlattı: Kadın hareketinin 30 yılı”, erişim tarihi: 22.11.2020, (<https://www.indyturk.com>).
- Wollstonecraft, Mary. *Kadın Haklarının Gerekçelenilmesi*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2020.
- Yardımcı, Sibel. “Ne O! Ne Bu! Ne Şu! Queer Kuramı ve Kimliksizleşme, Skop Sanat Tarihi Eleştiri”, erişim tarihi: 22.11.2020, <http://www.e-skop.com/skopbulten/ne-o-ne-bu-ne-su-queer-kurami-ve-kimliksizlesme/749>.
- Yıldırım, Sait. “The Importance of Women's Experience in Feminist Studies: The Case of Simone de Beauvoir”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(1) (2019):145–150.
- Yu, Su-lin. “Across East and West: Third Wave Feminism as a Traveling Theory”, *Asian Women*, Vol.28 No.1 (2012): 65-83.